

תוכן העניינים

ט	פתח דבר
יא	מבוא
1	1. הגדרות, שיטות והשקפות
	1.1. לתיחומו של חלום ההתגלות במקרא ובספרות המזרח הקדום 2
	1.1.2. החלום במקרא ודרכי חקירתו 15
	1.1.3. החלום במבעים כלליים 41
91	2. דגם ההתגלות ה'חיוורת' לאנשי האומות
	2.1. חלום לבן: בראשית לא 24 98
	2.2. חלום אבימלך: בראשית כ 7–3 102
	2.3. התגלויות לבלעם: במדבר כב 9–20 116
	2.4. סיכום 123
125	3. יעקב: חלום הישע של נבחר האל
	3.1. החלום בבית לבן: בראשית לא 10–13 128
	3.2. החלום בבית אל: בראשית כח 10–22 144
	3.3. 'מראת הלילה' בבאר שבע: בראשית מז 1–5 182
	3.4. חלומות יעקב ומקומם בסיפורי האבות 196
201	4. מקומו של חלום ההתגלות בספר בראשית
	4.1. חלומות התגלות בסיפורים על האבות 201
	4.2. חלום ההתגלות ביצירה ה'אלוהיסטית' 229
243	5. שלמה בגבעון: מאינקובציה להועדה מלכותית
	5.1. חלום שלמה בספרות ההיסטוריוגרפית המקראית 243
	5.2. גבעון וירושלים 250
	5.3. מסגרת החלום 253
	5.4. מבנה הדיאלוג 268
273	6. על גבול החלום
	6.1. תיאורים גבוליים בספרות ההיסטוריוגרפית והנבואית 274
	6.2. תיאור גבולי בספרות החכמה: איוב ד 12–21 322
	6.3. תיאורים גבוליים ומשקעי חלום אחרים 333

נספח: תיאורי חלומות התגלות בספרות המזרח הקדום

1. גודאה 341
2. לוגלבנדה 343
3. אאנתום 344
4. גיבור סיפור המבול 344
5. הצדיק הסובל ביצירה 'Ludlul bēl nêmeqi' 346
6. חולמים ומתנבאים במארי 347
7. מלכי מצרים 352
8. חתושילי 354
9. אשורבניפל 355
10. נבונאיד 356
11. חלומות התגלות ו'תיאורים גבוליים' 358

רשימת הקיצורים והסימנים

- ספרי יען, כתבי עת וסדרות 361
- קיצורים ביבליוגרפיים 364
- קיצורים אחרים 398
- סימנים 398

מפתח המקורות

מפתח העניינים

פתח דבר

ספר זה הוא עיון במכלול כתובים, רובם מקראיים ומקצתם בספרות המזרח הקדום, שעניינם המשותף הוא חלומות, ובייחוד חלומות התגלות. ראשיתו בעבודת דוקטור בהנחיית פרופ' אלכסנדר רופא שהוגשה לסנט האוניברסיטה העברית בשנת תשנ"ו. העיבוד המוגש בזה לקורא עודכן לאור עשרות פרסומים חדשים או כאלה שלא קיבלו ביטוי בעבודה ההיא. בכמה מקומות קוצרו הדיון והפירוט הנוגעים לספרות מחקר ישנה יותר. הקורא המעוניין בפרטים אלה יוכל למצאם במקומות המתאימים בעבודת הדוקטור (פידלר, חלום).

לידתה של חקירה עצמאית כרוכה לעתים באי-נחת מפתרונות מקובלים. כך גם כאן. בניתי לא מעט, הן בדרך הלימוד הן בדרך הפלוגתא, על עבודת קודמי, כגון ארליך, החלום במקרא; אופנהיים, פשר; הוסר, החלום והדבר; בטלר, תפיסות מסופוטמיות; ג'פרס, מגיה ונחש; הוסר, חלומות; ליפטון, מהדורות הלילה. ועוד רבים הם שותפיי. אמנם אינם נושאים באחריות לנאמר בספר, לחסר או למוטעה בו, ובכל זאת הם שאפשרו את התהוותו – בעידוד, בעזרה, בסבלנות ובסובלנות.

הנחייתו המאלפת של פרופ' אלכסנדר רופא ליוותה אותי בכל שלבי צמיחתו של הספר, עד לכתב היד המוגמר, בביקורת מועילה ואף בסיוע מעשי. השראתו והשפעתו פרוסות על המכלול גם כשאין הדבר נאמר מפורשות; זאת ועוד, שום פרט לא נמצא נחות מלהיות ראוי לתשומת לבו. על כל אלה אני אסירת תודה.

בתקופת שבתון של פרופ' רופא סייעו לי בתמיכתם ובהתעניינותם גם פרופ' שלום פאול, אשר שימש מנחה מחליף, ופרופ' משה ויינפלד. מורי, עמיתי ואף תלמידיי בחוגים למקרא של אוניברסיטת חיפה ושל החטיבה האוניברסיטאית במכללת אורנים עודדוני בעצם התעניינותם במהלך המחקר ובממצאיו. קצר המצע מלהזכיר את כל אלה שהשכילוני בשאלותיהם והערותיהם. בראשם פרופ' זאב ויסמן ז"ל – לו חבה אני על הוראתו ומחקריו, על סקרנותו ואתגריו. השנים שעשיתי במחיצתו במסגרות אקדמיות שונות העניקו לי מטען רב ערך ותרמו רבות גם לספר זה. צר לי שלא זכיתי להעניק לו עותק מן הספר. פרופ' נילי שופק תבל"א כאשר שימשה ראש החוג למקרא באוניברסיטת חיפה סייעה לעת הצורך והסירה מדרכי מכשולים שונים. פרופ' משה ענבר מאוניברסיטת תל-אביב זיכני בהערות חשובות על טקסטים ממארי.

פרופ' שרה יפת ניאותה לקבל את החיבור לפרסום בהוצאת מאגנס, כאשר שימשה יו"ר הוועדה האקדמית של ההוצאה. מר דן בנוביץ מנהל ההוצאה, מר רם גולדברג

וגב' טלי אמיר האחראית על העריכה קידמוני בעצתם הטובה. גב' צופי ליבוביץ ערכה את כתב היד במסירות ובסבלנות.

מלגות ופרסים מטעם המכון למדעי היהדות והחוג למקרא באוניברסיטה העברית וכן מטעם ועדת המחקר של מכללת אורנים היו לי לעזר רב בשנים הארוכות של כתיבת העבודה ועיבודה לספר זה. האוניברסיטה העברית העניקה לעבודתי את פרס בלומפילד בשנת תשנ"ז. רשות המחקר באוניברסיטת חיפה תרמה את העריכה הטכנית של כתב היד, שנעשתה בידיה האמונות של גב' נורית ליטבר, ואת הדפסתו. באחת ההדפסות סייעה לי גב' מיכל ברזלי ממרכז המחקר באוניברסיטת חיפה, ובתושייתה הרבה גם חילצה אותי מתקלות נוסח העידן הדיגיטלי. ההוצאה לאור התאפשרה בזכות תרומותיהן הנדיבות של רשות המחקר ושל הפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטת חיפה ושל ועדת המחקר ביחידה למחקר והערכה באורנים. גב' הדס ארנון, תלמידת מחקר בחוג למקרא באוניברסיטת חיפה, הכינה את המפתחות בשקידה ובמסירות. גב' רחל יורמן סייעה בעצתה המועילה לעת מצוא. תודתי הכנה לכל הנוגעים בדבר בכל המוסדות הנזכרים.

חלק מעיבוד הספר הוכן במהלך שבתון קצר שעשיתי באוניברסיטת אוקספורד בשנת תשנ"ט. אני מודה לאנשי הסגל שם, בייחוד לפרופ' ג'ון ברטון מן הפקולטה לתאולוגיה ולד"ר סטפני דאלי, על הכנסת האורחים הנאה ועל התעניינותם. ד"ר טרי פנטון, מורי ועמיתי מאוניברסיטת חיפה, ששהה אף הוא באוקספורד באותה שנה, העיר לי הערות מאלפות.

אחרונים חביבים – בני משפחתי היקרים, שקיבלו בהבנה, סבלו בשקט (יחסי) ואף מצאו אפשרות לסייע או לעודד: מרטין, הבנים דרור וירון, אמי מרים ריק; מיכל, עפרה ויואב – איש בדרכו ובאמונתו; אריה בר דרומא ז"ל – בהתעניינותו הכנה.

הקיטוב הגדל בחברה הישראלית, בייחוד מאז 4 בנובמבר 1995, מתבטא לא פעם בהצגת פתרונות פסקניים לבעיות החברה והשעה, 'לפי רוח היהדות'. אלא שרוח זו רבת פנים היא, ובדרך כלל לא קשה לזהות בכל הכללה פסקנית על אודותיה את תווי הדמיון לרוחו של הפוסק. לכותבת שורות אלה טרם נתברר לאשורו טיבה של 'רוח היהדות' ואף לא היסוד לוודאות שמביעים כמה מפרשניה בדרך הבנתם אותה. גם קרובתה הערטילאית, 'רוח המקרא', דומה עליי כמטבע מלאכותי, מגמתי לעתים. החיבור הנוכחי חף מכל שאיפה או סמכות לפסוק במה שהולם את היהדות או את המקרא. לעומת זאת מתגלה בו לא פעם כיצד הפסקנות הופכת לספקנות. קביעות נחרצות גוררות שאלות נוקבות, הרהורים וערעורים מצד נביאים וחכמים ומצד תלמידים ומעתיקים.

בעלי שאלות וספקות – יהי חלקי עמכם !

רות פידלר

חיפה, אדר תשס"ד

מבוא

בחיבור זה מוצעת בחינה מחודשת של חלומות התגלות בספרות המקרא, בחינה שמטרתה להגיע לכלל אפיון של התופעה, שורשי צמיחתה בישראל הקדומה, תפקודיה וגבולותיה כאחת מדרכי ההתקשרות בין האלוהים לאדם. בחינה מחודשת זו מתבקשת הן מצד זיקתם של חלומות התגלות אל חלומות בכלל ואל השאלות העולות מן הנאמר בהם ועליהם בספרות המקראית הן מצד ראייתם כקטגוריה מיוחדת המציגה תכונות ושאלות משל עצמה.

אם אדם בן ימינו הקורא בתנ"ך הוא כ'מי שנכנס לתרבות זרה'¹, הרי אחת התופעות שזרות זו מורגשת בהן מפעם לפעם היא החלום. אמנם עניין לנו כאן עם תופעה שאינה טמירה ואזוטריית אלא דווקא שגרתית וטיפוסית לאדם מטבע ברייתו, מאותן תופעות הולכות ומתמעטות שבהן קורא בן האלף השלישי עדיין שותף למחברי המקרא ולגיבוריו. קורא זה עשוי אפוא לחוש – במידה של צדק, כפי שעוד ניווכח – שהטבע הכשירו להבין את גילוייה של התופעה בקרב בני קדם. אולם דווקא על רקע תחושה זו תגדל ההשתאות נוכח המשמעות המיוחדת לחלומות בכתובים, בייחוד נוכח מידת הרציפות וההמשכיות שבין החלום לערות. חולם מזדרז ביקיצתו למלא הוראות שקיבל בחלום (בר' כ 7–14; לא 13, 17); אל תמונת העתיד המשתקפת בחלומות מותאמות תכניות צבאיות (שופ' ז 9–18) וממלכתיות (בר' מא); ייסודו ומיסודו של מקום פולחן תלויים בחלום שנחווה שם (בר' כח 10–22); יש אף הזוכה בהקיצו לגמול אלוהי על התנהגותו בחלומו שלו. כגמול כזה מוצגים מאפייניה הבולטים של מלכות שלמה (מל"א ג 5–15). גם אל נביא עשוי דבר ה' להופיע בחלום (במ' יב 6).

מי שאמון על ההשקפה ש'דברי חלומות לא מעלין ולא מורידין'² או ש'אין מראין לו לאדם אלא מהרהורי לבו'³, והסבור שמקור החלום אינו אלא כנפש החולם ולא בגורם חיצוני⁴, נתקל בפער בין השקפותיו לתפיסה שמבטאים תיאורים אלה:

1 להשוואה זו ראה גרינברג, מקרא ויהדות, עמ' 308–309.

2 בבלי, סנהדרין ל ע"א; הוריות יג ע"א. אותו מאמר מופיע גם בבר"ר סח, יב (עמ' 784), אגב דיון בבר' כח 12. לפי ההקשר שם אפשר שאין הכוונה לשלול את תוקפם של חלומות, אלא להטעים את תלותם בפתרון (ראה שנאן, החלום במדרש, עמ' 48–49).

3 בבלי, ברכות נה ע"ב. גם מאמר זה כנראה אינו מכוון לבטל לחלוטין את ערכו הנבואי של החלום (ראה עוד להלן § 18 הערה 193).

4 לסיווג של תאוריות החלום לפי עיקרון זה כ'חיצוניות' או כ'פנימיות' ראה לוין, פסיכולוגיית החלום, עמ' 26–27 והפירוט שם, פרקים ב–1. הבחנה דומה בין אטיולוגיות 'אובייקטיוויות'

אמונה בממשות החלום, בממשות המסר המתבטא בו ובאפשרות שמסר זה נשלח ממרומים.⁵ על התאמתה של אמונה זו לעולם המושגים ולדרכי המחשבה של אנשי קדם או של חברות ילידיות עמדו אנתרופולוגים וחוקרי דת דוגמת ג'יימס ג' פרייזר,⁶ לוסין לוי-ברול, הנרי פרנקפורט⁷ ומירצ'ה אליאדה.⁸ החלום הוא אפוא כעין שלוחה של מציאות היום-יום: הוא מאפשר חוויות שאינן רגילות במציאות זו, כגון המפגש עם האלוהי; אולם מידת הממשות המיוחסת למתרחש ולנאמר בו אינה נופלת מזו המיוחסת לאירועים הנחווים בהקיץ.

דא עקא, הסברים אלה ודומיהם יפים רק כאשר לחלק מן הכתובים המקראיים העוסקים בחלומות. לצדם של אלה מצויות קביעות והנחיות כגון 'החלמות <> שוא ידברו, הבל ינחמו' (זכ' י 2), 'אל תשמעו אל חלמתיכם אשר אתם מחלמים' (יר' כט 8), 'בא החלום ברב ענין, וקול כסיל ברוב דברים [...] כי ררב חלמות > <הבלים' (קה' ה 2, 6), ובייחוד 'הנביא אשר אתו חלום יספר חלום, ואשר דברי אתו ידבר דברי אמת. מה לתבן את הבר? [...] הלא כה דברי כאש וכפטיש יפצץ סלע נאם ה' [...] הנני על נבאי חלמות שקר, נאם ה', ויספרום ויתעו את עמי בשקריהם' וגו' (יר' כג 28, 32). אל דברים אלה, הניתנים לפירוש כשלילת ממשותו של החלום וככיטול ערכו הנבואי, ניתן לצרף גם את המקרה המתואר בדב' יג 2–6: 'נביא או חלם חלום' יקום בישראל וינסה להסית את בני עמו לעבודה זרה.

דו־קיום זה של היגדים מנוגדים בספרות הקננית⁹ מעורר שאלות רבות ומורכבות המלוות חיבור זה על כל חלקיו:

-
- 1 'יסוביקטיוויות' בחשיבה הקדם־פסיכולוגית על החלום הציע כבר אופנהיים, פשר, עמ' 226; למיין מדוקדק של אלה בהתאם לסוגי החלומות במסופוטמיה והמונחים המשמשים בהם ראה בטלר, תפיסות מסופוטמיות, עמ' 18–24.
- 2 לגילוייה של אמונה זו במקרא ראה הלשר, הנביאים, עמ' 54; 'ירקו, פשר, עמ' 297–300. לגילוייה במסופוטמיה ראה אופנהיים, פשר, עמ' 205–206. לגילוייה משחר ההיסטוריה ראה פרום, השפה שנשכחה, עמ' 109–113. לתשתית הרעיונית מימי הביניים ראה פון גרונבאום, החלום באסלאם, עמ' 5–6.
- 3 פרייזר, קשת הזהב, I, עמ' 172; IV, עמ' 25; VI, עמ' 225–226. אולם פרייזר טעה, כנראה, בהניחו היעדר הבחנה בין חלום לערות בקרב 'פרימיטיוויים'; ביקרו טענה זו קלואה (בעיות היגיון, עמ' 27 ואילך, ושם דוגמות מאלפות) וכן ארנל, חלומות, עמ' 23.
- 4 לוי-ברול, רשימות, עמ' 5 ואילך; הנ'ל, מנטליות, עמ' 98 ואילך; פרנקפורט ואחרים, לפני הפילוסופיה, עמ' 19.
- 5 אליאדה (מיתוס וחלום, עמ' 13–20 והפרק החמישי) מתאר את זיקת החלום למיתוס, שהוא 'המציאות התקפה היחידה': בדומה למיתוס מבטא גם החלום את השאיפה לגשר על התהום שנפצרה בין השמים לארץ בשחר הזמן; השווה רש, החלום, עמ' 3.
- 6 בספרות הבתר-מקראית מצויים ניגודים דומים. לצד המאמרים הממעטים בערך החלום שצוטטו לעיל מוצאים גם 'חלום אחד מששים לנבואה' (בבלי, ברכות יז ע"ב; נו ע"ב); 'לעולם יצפה אדם לחלום טוב עד עשרים ושתים שנה. מנלן? מיוסף' (שם נה ע"ב); 'נדהו בחלום צריך עשרה בני אדם להתיר לו' (שם, נדרים ח ע"א). אוסף ממוין של החומר הרבגוני בספרות

א. בעיית 'התפיסה המקראית' – כנגד אילו חלומות עשויים להיות מכוונים דברי המחאה הללו? אם יש ממש בדעה שכוונתם רק לטיפוס או לסוג מסוים של חלומות,¹⁰ אזי אפשר אולי לראות את הניגודים שבינם לבין הכתובים הנזכרים בראשית דבריי כפניה השונים של השקפה עיקרית אחת, שבה זכו טיפוסים שונים של חלומות להערכות מנוגדות. ואולם מסתבר יותר שהמחאה מכוונת לחלום בכללותו ושוללת את קיומו כדרך לגילוי רצון האל או דברו האמתי.¹¹ זהו אפוא פולמוס נבואי וחכמתי אשר התעורר בעקבות התפתחויות מאוחרות יחסית (כגון נבואת שקר), ומבטא כלפי החלום עמדה מנוגדת לזו המשתקפת בסיפורים על אבות האומה ובמלכים א ג. המחזיקים בפרשנות זו מסתייעים לעתים בעובדה שאיש מן הנביאים אינו מתאר את חווייתו שלו במילים חלם או חלום. גם הוראת החכם נשענת בדרך כלל על מקורות אחרים של ידע והשראה, כגון מסורת החכמה, סמכות ההורים, ניסיון הזקנים והתבוננות בסובב (ראה למשל מ' ד 1–11; לא 1–9; איוב טו 9–10, 18; קה' א 13–14; ז 15). אך הדיון בסוגיה זו תלוי גם בהכרעות המתקבלות באשר לעניינים הבאים.

ב. סוגי החלומות והערכתם – הטענה שהפולמוס הנבואי-חכמתי כוון רק נגד סוג מסוים של חלומות נותרה אמנם דעת מיעוט, אולם ללא קשר לנכונותה מתבקשת השאלה אם ניכרת במקרא העדפה של סוג חלום מסוים על פני אחרים בתקשורת שבין האל לבריותיו. הדבר מחייב טיפולוגיה ברורה הניתנת ליישום בתיאורי החלומות המופיעים במקרא. ואולם, כפי שנראה בהמשך, שיטת הסיווג המקובלת אינה מעמידה קבוצות בלבדיות, והיא מאפשרת לעתים לשייך תיאור מסוים לסוגים שונים. דרוש אפוא ברור של סיווג החלומות ושל הבחנים שעליהם הוא מתבסס.

ג. בעיית הזיהוי – הטענה שהפולמוס הנבואי-חכמתי כוון נגד החלום בכללותו ומתבטא גם בהיעדר מונחים מן חל"ם מתיאורי החוויות הנבואיות מעלה בכל חריפותה את שאלת זיהוים של תיאורי חלומות בספרות המקרא. אם מסירת דבר ה' לנביאים אכן נתפסה כחוויה נבדלת ושונה מן החלום, כיצד תוסבר העובדה שחוויה זו מתוארת לעתים כמתרחשת דווקא בלילה (שמ"א ג; טו 10–12, 16; שמ"ב ז 17–4) כאשר הנביא ישן (יר' לא 26; והשווה זכ' א 8; ד 1)? זאת ועוד, לצד מקורות הידע המסורתיים של החכם אנו מוצאים גם הסתמכות על התגלות טמירה 'בשעפים מחזינות לילה בנפל תרדמה על אנשים' (איוב ד 13). אם כתובים אלה אף הם תיאורי חלומות, כפי שיש סבורים, הרי נדמה שניטל בכך עוקצה של הטענה המובאת לעיל. ברור, מכל מקום, שזיהוי החלומות המתוארים במקרא אינו יכול להתבסס על הופעת

חז"ל התקין כריסטיאנפולר (חלום ופשר). ראה גם אופקה, חלום, עמ' 231–234; שנאן, החלום במדרש; חזן-רוקם, חלום.

10 כך בייחוד ליכטנשטיין (תה"ת והאלוהיט, עמ' 49), הסבור שמדובר בחלומות חידתיים (ambiguous dreams), הקרובים מעצם טיבם אל הנחש, ולא בחלומות התגלות (direct dream). (theophanies).

11 להלן אוותר על התיעוד הביבליוגרפי כאשר מדובר בעניינים שיזכו לדיון מפורט בגוף החיבור.

מונחים מן חל"ם ככוחן בלעדית, ויש לברר את מעמדם של בחנים אפשריים אחרים, כגון עיתוי לילי, ציון השינה או ציון היקיצה.

העניינים הנזכרים לעיל (א-ג) נדונים ביתר פירוט בחלקו הראשון של החיבור (1.2§§, 1.3). ואילו בשאר חלקיו (2§§-7) מתמקד העיון בחלום ההתגלות, היינו חלום שעיקרו הוא התגלות אלוהים המכילה מסר מילולי (הגדרה מפורטת יותר באה להלן §1.1).

חלום ההתגלות (להלן חה"ת) תופס מקום מיוחד במסגרת הסוגיות הרחבות יותר של החלום במקרא מחד גיסא ושל דרכי ההתגלות האלוהית מאידך גיסא. הדבר ניכר, למשל, בהנחות האלה (כולן או מקצתן מצויות במחקרים אחדים בנושאים הנזכרים לעיל):

א. שיפוט והערכה – יש סבורים שחה"ת זוכה במקרא להערכה רבה מן ההערכה שזוכים לה חלומות אחרים, סמליים או חידתיים. צוינה כבר הדעה שחה"ת יוצא 'נקי' מן הפולמוס הנבואי.¹² על יסוד נתוני הופעתו במקרא כינה אותו יחזקאל קויפמן 'חלום "ישראלי"'. לדעתו, גילוי רצון האל בדרך ישרה עושה את חה"ת 'מתאים לרוח הדרישה באלהים הישראלית', בניגוד ל'חלום החידה' הכרוך, 'כנחש האילי בכלל, ב"אותות", בלשון מראות ורמזים, שהבנתה דורשת "חכמה"¹³. בהכללה דומה (הגם שפחות מדויקת) העיר לאו אופנהיים שהמקרא מייחד את חה"ת ('החלומות ה"תאולוגיים"') ל'בני העם הנבחר' בלבד ואת ה"סמליים" גם לבני שאר האומות.¹⁴

ב. שורשים חווייתיים – לחה"ת אין זיקה ממשית אל חוויית החלימה, ומכל מקום זהו חלום אותנטי פחות מחלומות שתוכנם חזותי או סמלי.

ג. אפיון ספרותי-תאולוגי – חה"ת הוא התגלות אלוהים, שעיצובה כחלום לא נועד אלא למתן את הזעזוע או את הסכנה הכרוכים בה. בהתאם לכך הופעתו בספרות ה'אלוהיסטית' (להלן ס"א) מייצגת שלב מעודן, מתוחכם ומאוחר יחסית בהתפתחות הדתית מזה המיוצג בתיאור מפגש ישיר עם האלוהות (מעין בר' טז 7-14 או בר' יח 16-1).

המקבלים את ההנחות הללו (בייחוד א ו-ב) יכולים אולי להכליל ולומר שחה"ת הוא 'פחות חלום' מחלומות אחרים, ואולי בשל כך גם נחשב מפוקפק פחות. ואולם באשר לכל אחת מן ההנחות ניתן להעלות – או שכבר הועלו – השגות שונות:

א. שיפוט והערכה – מאחר שלשון המקרא אינה יודעת מונחים מיוחדים לסוגי חלומות שונים, קשה לדעת בוודאות לאילו מהם מכוונים דברי פולמוס הנזקקים למונח הכללי חלום, ואם בכלל אפשר לסייג את משמעות הפולמוס לסוג חלום מסוים או לנסיבות מסוימות. שאלות אלה תיבחנה (להלן §1.3) מתוך עיון בכתובים הרלוונטיים.

12 ראה לעיל הערה 10.

13 קויפמן, אמונה, א, עמ' 507-509.

14 אופנהיים, חלום, טור 145; והשווה גם הנ"ל, פשר, עמ' 209. חוסר הדיוק שבקביעה זו מובהר להלן.

הטענה בדבר 'ישראליותו' של חלום ההתגלות אף היא צריכה עיון. נתוני התפוצה שהעלה אופנהיים מתאימים אמנם לרוב תיאורי החלומות שבמקרא, אך לא לכולם: יוסף הוא ישראלי החולם חלומות סמליים (בר' לז),¹⁵ ואילו לבן ואבימלך הם נכרים הזוכים לחה"ת (בר' כ 3-7; לא 24).¹⁶ זאת ועוד, בספרות המזרח הקדום מופיעים תיאורים לא מעטים הן של חה"ת הן של חלומות סמליים. אמנם גם בנוגע אליהם לא ניתן להציע סיכום דיכוטומי חד-משמעי של נתוני התפוצה, ובכל זאת מתקבל הרושם שגם בתרבויות השכנות ניכרת העדפה של חה"ת כדרך התקשרות אלוהית אל מלכים וגיבורים.¹⁷ נראה אפוא שחה"ת, מבחינת תולדותיו הקודמות לספרות המקראית או הבו זמניות עמה, אינו 'ישראלי' יותר מחלומות אחרים, והעדיפות אשר אולי ניתנת לו במקרא היא תופעה משותפת לתרבויות ולחברות שונות. הדבר מחייב משנה זהירות במסקנות על שורשיו החווייתיים ועל משמעותו התאולוגית והספרותית.

ב. שורשים חווייתיים – מי שמבטל את הזיקה של דפוס חה"ת אל חוויית החלימה צריך לכלול בשיקוליו לא רק את תפוצתם של חה"ת בספרות המזרח הקדום לצדם של חלומות אחרים, אלא גם את הפנומנולוגיה או את המ'אחזו בחיים' שהיה עשוי להוליד את הקשר בין ההתגלות לבין החלום. אם חה"ת אינו אלא חידוש תאולוגי או מוסכמה ספרותית שיצרו מחברים וסופרים לצורך מיצועה, מיתונה או עידונה של הופעת האלוהות לאדם (או לכל צורך אחר), הרי עדיין צריך חידוש זה לרקע פנומנולוגי-חווייתי כלשהו; שאם לא כן, כיצד קיוו אותם יוצרים לשכנע מישהו בתפוצתה של התגלות הנעדרת אחיזה בהווייה הדתית של תרבותם וזמנם?

ג. אפיון ספרותי-תאולוגי – האמור לעיל מעורר תהיות גם באשר להנחה ששכיחותו של חה"ת ביצירה ה'אלוהיסטית' במקרא היא תוצאת שכתוב או עידון תאולוגי של מסורות קודמות על אודות מפגשים ישירים באלוהות. הנחה זו נמצאת כיום מעורערת גם מכיוון חקר המקרא, המביט בביקורתיות הולכת וגדלה באותה סכמה אבולוציונית-לינארית שהייתה מקובלת בתיאור תולדות האמונה והספרות של ישראל הקדומה עד לפני כמה דורות. עם זאת, ההכרזה על קצה של השערת

15 קויפמן (אמונה, א, עמ' 508) מתרץ 'חריגה' זו בהתאמתה לאווירה הנכרית של הסיפור: 'יוסף, שעלה למלכות במצרים בגלל חכמתו בפתרון חלומות, חולם גם הוא חלומות על עתידו'. לכך יש להעיר: (א) חלומות יוסף נחלמים בכנען, לפני שמופיעה מצרים בעלילת הסיפור; (ב) גם אם הם עשויים לייצג גוון מצרי, הרי השפעה זו נקלטה בסופו של דבר ביצירה הישראלית במידה כזו שגם גיבורה הישראלי (ולא רק הגיבורים המצריים – בר' מ-מא) חולם חלומות סמליים; (ג) טענות דומות (להשפעה מצרית, מסופוטמית, כנענית) הועלו גם כלפי חה"ת (בייחוד כלפי חלום שלמה, מל"א ג 5-15), שאותם מחשיב קויפמן כמייצגים את החלום הישראלי!

16 אליפו עשוי להיות דוגמה נוספת, אם איוב ד 12-21 הוא תיאור חלום. הסתייגות מן ההכללות הנזכרות הביעה לאחרונה גם ליפטון, מהדורות הלילה, עמ' 169. עם זאת, ההכללה הפוכה (המוצעת שם, עמ' 170), היינו שאין המקרא מבחין בין ישראלים לנכרים בכל הנוגע להתגלות בחלום, אף היא אינה מעמידה דברים על דיוקם.

17 אופנהיים, פשר, עמ' 209-210. על חה"ת בספרות המזרח הקדום ראה להלן בנספח.

התעודות¹⁸ אולי מוקדמת מדיי: מחדליה של שיטה זו, ואף כישלונותיה בפרשיות מסוימות הנדונות בפרקים הבאים, מחייבים שינויים ועדכונים יסודיים, לא סתימת גולל. בהתאם לכך בחרתי להשתמש בסימנים המקובלים לציון התעודות בחקר המקרא העברי מאז קויפמן (אמונה), כגון "ס"א = ספר אלוהים, "ס"כ = ספר הכהנים, גם כאשר נראה שמונחים מעין 'מסורת', 'אוסף' או 'יצירה' מתאימים יותר לתיאור טיבם של אותם גופים ספרותיים מ'תעודה' או 'ספר'. נדמה אפוא שבנושא הדין נפער מעין חלל ריק בשיטה הביקורתית: בהנחה שאפשר לזהות בתורה גוף ספרותי 'אלוהיסטי'¹⁹ – תהא זו תעודה חיבורית, סדרת השלמות ספורדיות או אוסף מסורות בעלות מאפיינים משותפים – כיצד בכל זאת תוסבר זיקתו של קורפוס זה לחלומות, ביחוד לחה"ת? נושא זה נדון בפרק המוקדש למקומו של חה"ת בספר בראשית (להלן §4).

השאלות וכיווני החקירה המותווים לעיל אולי דיי בהם להצדיק בחינה מחודשת של נושאים אלה, שחה"ת יעמוד במוקדה. היתרון שמעניקה התמקדות או הצטמצמות זו הוא באפשרות להתחקות אחר התפתחות התופעה במסורת המקראית בהשוואתה אל מקבילותיה בספרות המזרח הקדום. בחקירה זו יש אפוא ממד 'סינכרוני' (או חתכי רוחב) וממד 'דיאכרוני' (או חתכי אורך). הראשון יתבטא בניסיון לברר את (א) תפקידו ומעמדו של חה"ת בתוך יצירה או חטיבה ספרותית נתונה או ברובד מסוים שלה (לדוגמה "ס"א בסיפורים על יעקב, או התיאור הקדם-דוֹיטרנומיסטי של מלכות שלמה במל"א ג-*)²⁰, באמצעות השוואתו לתופעות אחרות המצויות באותה יצירה או הזמינות למחבר ואשר עשויות לשרת מטרת דומות (לדוגמה מפגש גשמי באלוהות, מאמר ישיר מפי האל); (ב) דרכי עיצובו ותפקודו של כל תיאור או דגם בהקבלתו לתיאורים בספרות המזרח הקדום, אשר גם אם אינם בדיוק בני זמנו הם ככל זאת בני השוואה עמו.

הממד ה'דיאכרוני' (או חתך האורך) יתבטא בניסיון להבין את (א) תפקידו ומעמדו של חה"ת במהלך השתלשלותה של מסורת מסוימת; לדוגמה חלום אבימלך (בר' כ 7–3) במסורת 'אם האומה בסכנה'; חלום יעקב (בר' כח 12–22) במסורת ההתגלות בבית אל. בירור זה מצריך השוואת החלום עם תופעות אחרות הממלאות תפקיד דומה בשלבים אחרים של אותה מסורת (לדוגמה הנגעים שפקדו את פרעה 'על דבר שרי אשת אברם' בבר' יב 17; ההתגלות בבית אל בבר' לה 9–15); (ב) קורותיו של חה"ת מבחינת דפוסי עיצובו, תפקידו ומעמדו בזיקה לתולדותיהן של האמונה והספרות בתקופת המקרא.

18 לדוגמה רנדטורף, יעקב בבית אל, עמ' 512–521; הנ"ל, מסירת החומש, עמ' 41–42, 187. ראה גם סקירתו של ויין-ויליימס, החומש, עמ' 3–8.

19 הגישה המותווית כאן דומה בכללותה לזו של גנוס, אלוהיסט, עמ' 28–29, 34, 49–53. ראה שם סקירת הדרכים המצויות בחקר המקרא בעניין קיומה של תעודה 'אלוהיסטית' וזיקתה לחלום. ספרות עדכנית לעניין הראשון אצל ויין-ויליימס, החומש, עמ' 3 הערה 2. אשר לניתוח תיאורי החלום ודומיהם ולעיון ברוב השאלות העולות מהם בשאר חלקיו של אותו מאמר – לא אוכל לאמץ את פתרונותיו של גנוס.

בפתח מחקרו החלוצי על החלום במקרא הציב ארנסט ל' ארליך את השאלה 'מדוע מופיע [בכתוב נתון] דווקא חלום'.²⁰ כאן תישאל השאלה מדוע מופיע דווקא חלום התגלות. שאלה זו מכילה את רוב הנושאים שנזכרו לעיל: אילו הם המחברים המקראיים הרואים בחלום דרך התגלות? כיצד הגיעו לרעיון זה? באילו מונחים ודפוסים תיארוהו? באילו הקשרים ולאילו מטרות ניצלוהו? כיצד ובאיזו מידה הושפעו מן הפולמוס הנבואי-חכמתי? זוהי אפוא שאלת מקומו של חז"ת בתולדות האמונה והספרות של ישראל העתיקה.